

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

Федорова Анастасія Олександрівна

УДК 81'37: 811.1/.2

**СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ СЕМАНТИКИ
В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ**

10.02.15 – Загальне мовознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Одеса – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі перекладу, прикладної та загальної лінгвістики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Гліаді Олександр Іванович,
Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, завідувач кафедри методик дошкільної та початкової освіти.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Глуценко Володимир Андрійович,
Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет», завідувач кафедри германської та слов'янської філології;

кандидат філологічних наук
Александрова Ольга Володимирівна,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
доцент кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів.

Захист дисертації відбудеться «22» лютого 2019 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.053.05 Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65045, м. Одеса, вул. Єврейська, 25.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «23» січня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Дружина

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність дослідження. Значні кроки, зроблені загальним мовознавством за останні п'ятдесят років, зумовили вироблення ефективної, високоточної методології аналізу систем мов різного типу, процедури виділення і верифікації універсального й унікального в організації їхніх парадигм. Зосередження уваги фахівців переважно на удосконаленні практики формального опису лексичних одиниць зумовлене одним з основних завдань загальної лексикології – розподілом слів за подібністю (об'єднання в системи та гнізда) і суміжністю (об'єднання в ряди). Однак воно призвело до значних лакун у системі наукових уявлень про відмінне і типове у семантичних процесах, які протікали/протікають в однакових **лексико-семантичних групах** (далі – ЛСГ) різних мов. Зокрема, спеціально не акцентувалося на: а) напрямках і джерелах цих процесів; б) причинах їхнього відтворення в часі; в) причинах паралелізму чи тотожності в семантичній організації тематичних груп у різних мовах.

Відсутність спеціальної уваги до відповідного аспекту семасіології в германському, слов'янському та іранському мовознавстві позначилася на недосконалості сучасної методики опису культураносної семантики, техніці виділення прототекстів (найдавнішої фразеології), виділенні семасіологічних універсалій тощо. Фактично сьогодні існує лише невелика кількість праць, які певною мірою заповнюють методичні пробіли семасіології (студії М. М. Покровського, Е. Бенвеніста, Т. В. Гамкрелідзе, В'яч. Вс. Іванова, Р. О. Будагова, О. Є. Анікіна, Г. В. Дибо, Т. О. Черниш, В. В. Левицького, О. Г. Мікіної, А. Ф. Журавльова, Г. А. Залізняка, О. І. Іліаді), проте вони не можуть вирішити всієї суми проблем теорії та методики загальної семасіології.

Важливе завдання для вивчення механізму процесів формування і зміни значень із позицій загальної семасіології становить розгляд групи лексем – носіїв культурних концептів у кількох мовних групах (в ідеалі – кількох мовних сім'ях). Зокрема, йдеться про основні правові терміни: аналіз закономірностей формування їхньої семантики в різних мовах дає підстави для виділення схем смислових зрушень, які, крок за кроком, призвели до стабілізації відомого термінологічного значення. Узагальнення результатів моделювання еволюції семантики дає ключ до виділення правових мікротекстів, тобто регулярно відтворюваних у групі споріднених мов сталих термінологічних словосполучень-формул для опису релігійно-правового побуту. Особливої ваги таке моделювання набуває при вивченні матеріалу мов, які мали тісні культурні контакти, унаслідок чого була вироблена сума спільних рис (у тому числі – шаблонів породження термінологічної семантики) і формул, за якими будуються словосполучення етично-правового характеру. Отже, увага до цієї частини вокабулярія будь-якої мови обіцяє високий ступінь наукової репрезентативності у висвітленні мовного аспекту становлення відповідних соціальних і культурних реалій, еволюції відповідних понять.

Отже, **актуальність** дисертації зумовлена інтересом, який становить вивчення культуросемантики правової термінології, необхідністю вдосконалення методики дослідження еволюції цієї семантики і відсутністю у вітчизняному та закордонному мовознавстві спеціальної комплексної семасіологічної студії, чийм об'єктом була би правова термінологія германської, слов'янської та іранської правових культур, які мають типологічно спільні риси.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукової теми кафедри перекладу, прикладної та загальної лінгвістики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка «Мовні картини світу в аспекті лінгвокультурології та компаративістики» (номер державної реєстрації 0116U005283). Автор досліджував збіги й розбіжності у формуванні правової семантики у словнику кількох мовних груп. Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 11 від 22.06.2012 р.) та перезатверджена на засіданні Вченої ради Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 12 від 29.05.2018 р.).

Мета дослідження полягає у виявленні джерел, умов та основних закономірностей формування термінологічної семантики групи правових термінів, чия культурна еволюція відбиває специфіку становлення мови права в слов'янських, германських та іранських мовах на шляху становлення правової свідомості їхніх носіїв. Досягнення поставленої мети стає можливим завдяки розв'язанню таких **завдань**:

- 1) розглянути поняття «правова свідомість» із позицій лінгвістики;
- 2) визначити принципову різницю між давньою лексикою правового змісту, яка позначала реалії правового побуту в умовах передправа й давнього права, і сучасною юридичною термінологією;
- 3) обґрунтувати синкретизм юридичного й релігійного складників семантики залучених до аналізу давніх германських, слов'янських та іранських термінів мови права;
- 4) обґрунтувати поняття «правовий мікротекст» як стабільної синтаксичної одиниці, у межах якої формувалася правова семантика юридичних термінів;
- 5) виробити процедурну схему аналізу семантики германських, слов'янських та іранських правових термінів, пояснивши доцільність і послідовність кожного кроку в методичному алгоритмі;
- 6) обґрунтувати застосування методу моделювання в поясненні механізму становлення семантики правових термінів та перевірити процедурні можливості запропонованої в дисертації «еволюційної моделі семантики» як інструменту визначення послідовності значеннєвих зсувів;
- 7) реконструювати умови й основні етапи становлення термінологічного значення лексики досліджуваних мов, представивши розвиток у вигляді

сукупності схем семантичних змін, а також визначити типологічно спільне й унікальне в правовій спеціалізації семантики досліджуваної лексики.

Об'єкт дослідження – германська, слов'янська та іранська правова термінологія – сукупність лексем на позначення ключових реалій (об'єктів, суб'єктів і процесів) найдавнішого індоєвропейського права й релігії.

Предметом дослідження слугують семантико-словотвірні особливості досліджуваної лексики; система семантичних співвідношень між аналізованими етимологічно спорідненими формами.

Матеріал дослідження – лексика і фразеологія германських (485 лексичних одиниць і 47 п.-герм. коренів), слов'янських (430 лексичних одиниць і 78 псл. коренів), іранських (350 лексичних одиниць і 60 п.-іран. коренів) мов, а також 138 і.-є. основ (загалом 2865 семем), ексцерпована зі словників (тлумачних, діалектних, історичних, етимологічних), пам'яток писемності та досліджень із лексикології, семасіології та етимології. Додатково було залучено фактаж інших мов (322 лексеми = 663 семеми) з аналогічними змінами значення в споріднених і неспоріднених формах. Загальна кількість залучених до аналізу лексем сягає 1910 (= 3528 семем).

Хронологічні обмеження в доборі матеріалу. Оскільки іранська правова термінологія в добу ісламізації іранських народів зазнала значного арабського впливу, значна кількість одиниць арабського чи тюркського походження, що відбиває чужорідні реалії правового побуту, лишилася поза рамками дослідження. Тут розглянуті лише іранські лексеми з індоєвропейськими витоками. Так само ми змушені лишити за межами дослідження ряд правових термінів англійського словника, запозичених із французької мови в період нормандського завоювання (і в пізнішу добу) або з латини під час розширення її функцій у мовній політиці давньої Англії, що загалом призвело до втрати групи власне англійських правових термінів. Такі запозичення можуть братися до уваги лише в тому разі, коли певна французька чи латинська лексема, що не мала правової семантики, розвинула її в англійському мовленні. З аналогічних причин ми не використали лексику, запозичену із середньогрецької мови, й кальки з її матеріалу, представлені в слов□ янських правових пам□ ятках періоду впливу візантійського права.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму та причинності, що передбачає розгляд мовних явищ у контексті їхньої еволюції, і системності мовних одиниць. У дисертації використано такі загальнонаукові методи: дедукція, індукція, абстрагування, аналіз і синтез.

Мета і завдання дослідження зумовили використання в ньому таких **методів**: *етимологічний* (використано прийом реконструкції значень для з□ ясування початкової ланки у ланцюжку змін семантики слів), *типологічний* (для виявлення гетерогенних одиниць з однаковою семантичною еволюцією й гомогенних – із різною), *метод коментування словникових дефініцій* (для з□ ясування логіки й напрямку зв□ язів значень однієї лексеми), *метод лінгвістичного моделювання* (для створення наукової моделі еволюції правової семантики), *метод контекстуального аналізу* (для

з ясування правової специфіки семантики, якої досліджувана група слів набувала тільки у певних контекстах), *описовий метод* (для опису стану семантики залучених до аналізу груп слів у певній фазі мовної еволюції), *порівняльно-історичний метод* (для встановлення генетичної тотожності досліджуваних лексичних одиниць), *метод класифікації* (для узагальнення результатів семантичних змін за певними схемами).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняному мовознавстві запропоновано чіткий процедурний алгоритм дослідження еволюції семантики групи правових термінів у германських, слов'янських та іранських мовах; запропоновано систему методичних прийомів для розв'язання проблеми відновлення семантичної еволюції слів; уведено й обґрунтовано поняття правового мікротексту; виділено ряд правових мікротекстів різної хронологічної глибини; уперше введено поняття еволюційної моделі семантики й доведено дієвість її застосування.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що отримані результати відкривають нові аспекти методики семасіологічного дослідження, поглиблюють наукові уявлення про умови і механізм виникнення правової термінологічної семантики та її подальшої спеціалізації в трьох групах мов, розширюють діапазон застосування моделі в лінгвістичних студіях.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріал, конкретні та теоретичні положення дисертації можуть бути використані в історико-семасіологічних і зіставно-типологічних дослідженнях індоєвропейської лексики, у практиці укладання словника семантичних універсалій, в етимологічних дослідженнях індоєвропейської лексики (зокрема, запропоновані в дисертаційному дослідженні схеми семантичних змін допоможуть пояснити серйозні розбіжності в значенні групи етимологічно тотожних слів, оскільки часто саме цьому аспекту етимології та етимологічної лексикографії не приділяється належної уваги). Запропоновані висновки й фактаж дослідження мають можливість упровадження в практику викладання курсів «Загальне мовознавство», «Порівняльна типологія», «Зіставна лексикологія», «Вступ до германської філології», «Вступ до слов'янської філології», можуть бути використані під час написання курсових, дипломних і магістерських робіт у вищих навчальних закладах.

Апробацію результатів роботи здійснено на 9 наукових, науково-практичних конференціях, з них 7 – міжнародні, зокрема: «V Международный Крымский лингвистический конгресс «Язык и мир» (Ялта, 30.09.2013–04.10.2013), VII Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 28–29.03.2013), VIII Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 27–28.03.2014.), Międzynarodowa konferencja naukowa wumianu osiągnięć naukowuch (Познань, 30–31.08.2014 р.), IX Міжнародна науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 26–27.03.2015.), III Міжнародна наукова конференція «Мова: класичне – модерне – постмодерне» (Київ, 16–17.11.2017), XII-та Міжнародна

науково-практична конференція «Мова і світ: дослідження та викладання» (Кропивницький, 22–23.03.2018); 2 *всеукраїнські* конференції, зокрема: II Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми літературознавства та мовознавства» (Київ, 14.12.2017); II Всеукраїнська науково-практична конференція «На перетині мови і права» (Київ, 22.02.2018 р.).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено у 17-ти одноосібних наукових публікаціях, серед яких 15 статей опубліковано у фахових збірниках наукових праць, визначених МОН України, що відображають основні результати досліджень; 1 – у закордонному науковому збірнику (Польща); 1 – у збірнику тез доповідей за матеріалами конференцій, яка засвідчує апробацію матеріалів дисертації.

Обсяг і структура роботи. Дисертаційне дослідження загальним обсягом 295 сторінок (основний текст дисертації становить 193 сторінки) складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох основних розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури і списку використаних джерел (всього 400 позицій) та дев'яти додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, зв'язок дослідження з науковими програмами, темами, сформульовано його мету і завдання, названо предмет, об'єкт і джерельну базу, перелічено методи дослідження, викладено наукову новизну одержаних результатів, їхнє теоретичне і практичне значення, наведено результати апробації дослідження та відомості про кількість публікацій.

Розділ перший «Індоєвропейська правова термінологія як мовне відображення правової свідомості» присвячено характеристиці феномену правової свідомості із погляду мовознавства, визначенню генетичного зв'язку лексики правового змісту із релігійною термінологією і синкретизму їхньої семантики. Тут уведено й обґрунтоване одне з основних для дисертації понять *правовий мікротекст*, виділені його експлікатори, здійснена хронологічна стратифікація виділених правових мікротекстів, пояснено характер співвідношення їхньої ідеологічної семантики.

У **підрозділі 1.1. «Визначення правової свідомості з погляду мовознавства»** здійснюється спроба розглянути правосвідомість крізь призму мовної свідомості. Зокрема, правова свідомість як секундарний до мовної свідомості феномен визначається як *форма мовної свідомості, у якій членується і дістає лінгво-семіотичної фіксації сукупність поведінкових сценаріїв, сигналів (ритуально виправдане чи невиправдане, відповідне чи невідповідне), переживань правового відчуття й очікувань результатів правового діяння*. Акцентується на тому, що мовна свідомість і правова свідомість як секундарне до неї явище виникли в одних умовах – у межах ритуалу як сценарію, архетипу певної дії, побудованої на сигналах, очікуваннях її результату й переживаннях. Хоч правосвідомість має неглибоку хронологію, будучи молодшою від права як *сформованої системи*

поглядів на організацію стосунків у суспільстві, що теж є порівняно молодим явищем, все-таки це не зобов'язує дослідників відсувати часові рамки правосвідомості до ХІХ ст. н. е., як це робиться у юридичній літературі. Це було би штучним, оскільки поняття права, можливостей, які дає дотримання установлених поколіннями предків поведінкових норм, переживання результатів діянь і очікувань від них – давнє явище мовної свідомості, а отже принагідно до умов, коли ще нема кодифікованих норм права, але є правова дійсність і перелічені біхевіористичні й емотивні компоненти людського буття, можна говорити про *правосвідомість передправа*.

Підрозділ 1.2. «Правова лексика і поняття «релігійно-правовий термін» у хронологічних рамках його існування». Окреслюються специфіка і підстави використання поняття **релігійно-правовий термін**: розглядувані одиниці входять до однієї тематичної групи «Релігія та право» з огляду на позначувані ними денотати, що у свідомості й релігійно-правовому побуті давнього суспільства не були відокремлені, пор. ситуацію з релігійно-правовою свідомістю давніх іранців та германців, у яких «давнє право складало частину релігійної етики» (А. Г. Периханян), а королівська влада осмислювалася як сакральна (А. Я. Гуревич). Під давнім *терміном* релігійно-правової галузі ми розуміємо слово або усталене словосполучення, наділене відповідною семантикою в релігійно-правовій культурі певної історичної доби. У дисертації погляд на реально засвідчене правове значення і робота із реконструкцією втраченого спираються на два постулати. **1.** Пам'ятки часто показують різний вік термінологізації значень через різний час формування правової культури і відповідних правових реалій. Однак чимало мовних фактів виникає в дописемну добу, а в документи вони потрапляють пізно. Отже, те, що в одній мові зі старою писемною традицією давно існує в документально підтвердженій формі, в іншій здавна функціонує в усних текстах, поки не з'являється спосіб зафіксувати це письмово. **2.** Передправове, правове й неправове в лексиці досліджуваних мов співіснувало від періоду прамовного стану аж до доби формування спеціальної юридичної термінології в пам'ятках законодавчої діяльності.

Підрозділ 1.3. «Синкретизм сакрального та юридичного складників індоєвропейської правової термінології» присвячений унаочненню питомої невідомості релігійного та правового в семантиці давньої правової термінології. Розглядаються поетичні витoki правової та сакральної термінологічної семантики групи залучених до аналізу слів. Образність, властива лексиці мови релігії та права, зумовлена спільним джерелом цих різновидів мови, яким була давня поетична мова. Пор. достатньо старий рос. вираз «*кровь взывает к отмщению*», який є відлунням як давнього правового інституту кровної помсти, так і власне поетичного тексту язичницької доби. Подібний випадок – символічне закликання Бога як свідка для виправдання мовця в різних ситуаціях: укр. *Бог – свідок*, рос. *Бог – свидетель*, осет. *хуыцау ме 'вдисан* 'т. с.' – правова клятва й одночасно елемент релігійного

тексту; осет. «Хуыцауы арфае дае уаед!» = «Нехай буде тобі благословення Бога!» – заклинання, побажання (подяка у правовій культурі) чи елементи молитви.

Підрозділ 1.4. «Поняття правового мікротексту і його експлікаторів» вводить перше ключове для дисертації поняття **правовий мікротекст** – мінімальна, завершена в смисловому відношенні мовна формула для опису типових ситуацій, послідовності дій (процедури) чи атрибуції об'єктів/суб'єктів діяльності, властивих давньому праву. Вказівкою на відлуння подібних формул-мікротекстів є повторення синтаксично і семантично тотожних словосполучень у споріднених мовах. Лексичне наповнення подібних мікротекстів у різних мовах може виявитися генетично тотожним, тоді можна казати не лише про реконструкцію логіки й загальної семантики прототексту на підставі певних типологічних збігів, а і про відновлення його форми на підставі законів порівняльної граматики. Пор. у зв'язку з цим тезу про потенційність «суто правового зібрання ранніх індоєвропейських формул, які можуть зберігатися достатньо повно відповідно в слов'янській, римській, давньоіндійській, хетській традиціях» (В□ яч.Вс. Іванов, В. М. Топоров). Логічний висновок про вторинність правового терміна щодо правового мікротекста-формули: термін як спеціалізоване позначення певної реалії юридичного побуту є інноваційним явищем, являючи результат згортання змісту цілого усталеного словосполучення. Отже, маємо дві категорії лексичних і фразеологічних одиниць: *первинна* – правовий мікротекст, *інноваційна* – правовий термін.

У процедурі відновлення формул правового змісту використано принципи, уже апробовані попередніми дослідниками на іншому матеріалі, однак пропонується додатковий елемент процедурної схеми: верифікація ідеологічного боку реконструкції шляхом звернення до типологічних аналогій, які підтверджують реальність саме такої логіки побудування термінологічної семантики. Опис правових мікротекстів оперує такою системою умовних позначень: **А** – атрибут об'єкта права, **О** – об'єкт права, **Р** – правова дія (предикат), **S** – мета здійснення права (*помста, слово як рішення*), **С** – переживання правового стану (*помста, право*), **Д** – правовий процес, **у** – атрибут суб'єкта права, **х** – атрибутивний елемент неправового змісту. Вона доцільна лише тоді, коли через історичні зміни в словнику й текстовій організації неможливо відновити формальний бік правової формули. Тоді на підставі спільних рис у синтаксичній схемі й ідеологічній тотожності залучених прикладів описується **загальна модель**, за якою потенційно міг будуватися відповідний мікротекст. Пор.: **Р** – дієслово *правити, володарювати* чи віддієслівний іменник *володарювання, правління*; **С₁** (**переживання правового стану**) – іменник *рука* (фігуральний вжиток для позначення *влади*); **А** – атрибут об'єкта права (= прикметник, похідний від *кров*), а **S** – іменник *помста* (як правова дія, позначення правового стану – перебування в стані, процесі помсти) та ін.

Правовий мікротекст у межах досліджуваних позначень понять права має коло експлікаторів, які позиціонують його як сценарій опису правової

ситуації, правового стану, правової традиції, взаємозв'язків об'єкта й суб'єкта правових відносин. Експлікатори показують, як у мовній свідомості суспільства відображалися життєві ситуації, у рамках яких носії мови взаємодіяв з істотними для його існування реаліями довкілля. Виділені лексеми-експлікатори розподіляються за 10 типами залежно від позначуваних ними сигналів: символи «нульової» локалізації закону, символи порушення заборони, символи спільної дії, символи сакральної влади, символи обміну, символи орієнтації, символи початку (ситуації, стану), символи ритуального упорядкування, символи наділеності/втрати, символи «примноження маси».

1.4.1. «Формули праіндоєвропейської доби». До цього типу мікротекстів належать **6** словосполучень, чий зміст дорівнює **«установлювати правду»** (інд.-іран. * $\sqrt{dhā}$ - $\sqrt{tá}$ -m ‘установлювати правду’: авест. *ašəm ... daduyē*, д.-інд. *ṛ tám dadhá*, псл. *děti pravьdŕ), **«закликати правду»** (інд.-іран. * $\sqrt{hu}$ - ... $\sqrt{tá}$ - ‘закликати правду’, серб. *zŕvēm prŕvdu* ‘закликаю до справедливості’), **«суд судити»** (д.-рус. *суды судити*, хетт. *Ṣan-nessar Ṣannai*, лат. *iudicium iudicare*), **«брати, взяти помсту»** (хор. *mskn'h y' kynk'h* ‘я помстився йому’ = ‘(я) узяв помсту-йому’, англ. *to take revenge (up)on smb.*, нім. *Rache nehmen*, д.-рус. «да приимуть месть $\wedge$ Бога Вседержител#»), **«кровна помста»** (нім. *blutige Vergeltung*, рос. *кровная месть* та ін.), **«брати/взяти кров»** (осет. *туг исын* ‘мститися’, букв. ‘брати кров’, алб. *te marrë gjak* «взяти кров» = «помститися»)

1.4.2. «Пізні формули періоду ареальних контактів окремих індоєвропейських мов». У дисертації виділено **10** мікротекстів зі значеннями: **«правити залізною/твердою рукою»** (засвідчено в герм. і слов'ян. мовах), **«(моє) слово – закон»** (герм. і слов'ян.), **«творити (вершити, чинити, дати, правити) суд»** (герм., слов'ян., іран.), **«шукати/знаходити правду»** (герм., слов'ян.), **«установлювати істину»** (герм., слов'ян.), **«установити (букв. утвердити) істину»** (герм., слов'ян.), **«сповнений помстою»**, **«сповнитися помстою»** (герм., слов'ян., іран.), **«мати владу»** (герм., слов'ян.), **«відомстити кров»** (герм., слов'ян.), **«дати, принести (букв. створити) клятву»** (слов'ян., іран.).

1.4.3. «Формули, що виникли незалежно в мові права окремих мов». Цей хронологічний шар формул представлений **11** одиницями, з-поміж яких 7 засвідчено в слов'янських мовах (*dati pravo, *gubiti pravo, *praviti rědъ, *(*u*)*činiti pravьdŕ*, *(*vъ*) *vinŕ (po)staviti* /*(*vъz*)*ložiti*/*(*po*)*ložiti vinŕ*/*vinŕ dati, д.-рус. *исксти вины, заклад положить*), 2 в іранських (с.-перс. *vičr kart, zūr xvart*), 2 у германських (д.-англ. *ryht racian wið, to folcrynhte læde*).

1.4.4. «Співвідношення ідеологічної семантики правових мікротекстів». Показані суттєві відмінності в ідеологічній семантиці правових формул, що дає підстави для розподілу їх на три групи. **Перша** (найдавніша) група, до якої належать *установлювати правду* (ритуал священної угоди), *закликати правду*, *суд судити* (спільна дія колективу), *брати (взяти) помсту*, *кровна помста*, *брати (взяти) кров* (ритуал, спрямований на відновлення «балансу крові»), фіксує сценарій

ритуалізованої дії, а це означає залежність правого акту від ритуалу так само, як і залежність мови права від мови ритуалу. Семантика **другої** групи правових мікротекстів *правити твердою/залізною рукою, моє слово – закон, творити суд* і його синоніми *чинити суд, вершити суд, дати суд, правити суд, шукати/знаходити істину/правду, встановлювати істину, бути сповненим помсти, мати абсолютну владу, відомстити кров* демонструє правову специфіку, зумовлену особливістю здійснення правових актів і переживання правового стану (*бути сповненим помсти, мати абсолютну владу*). Формули, які характеризують акт суду, засвідчують уже не спільну ритуальну дію (пор. *судь* *судити*, де семантика *суд* первісно саме *□ колективне діяння□) і не символічне впорядкування хаотичного світу (пор. *рядь* *рядити*), а виняткове право наділеної владою чи авторитетом особи, чією функцією було залагодження (*творити/вершити/чинити суд*) конфліктів відповідно до норм звичаєвого права. **Третя група** формул засвідчує збереження традицій творення правової термінологічної семантики в окремих мовах. У рамках аналізованого матеріалу виділяються мікротексти для опису практики застави, процесу встановлення провини на суді, характеристики суду як справедливого діяння, як процесу, констатації факту наділеності правом взагалі (переживання правового відчуття), для характеристики клятви.

Мікротексти хронологічно розшаровуються на: 1) сформовані в рамках мови ритуалу (перша група) – етап передправа; 2) сформовані в рамках мови права, яка обслуговувала правову техніку, тобто суму правових актів і приписів щодо послідовності, мотивованості та порядку їхнього застосування (друга та третя групи) – етап права. Цей висновок підтверджується структурою еволюційної моделі семантики, яка віддзеркалює етапи процесу становлення правового значення.

Розділ другий «Методологічні основи дослідження семантики правової термінології в індоєвропейських мовах» дає уявлення про методологічний апарат дослідження. У підрозділі 2.1. «Стан методики дослідження еволюції термінологічної семантики у традиційних мовознавчих студіях» характеризується історія й сучасний стан семасіологічних досліджень близького профілю. У підрозділі 2.2. «Загальні теоретичні принципи дослідження індоєвропейської правової термінології» висвітлені основні аспекти методики лінгвістичного аналізу, на яких наголошено в дисертації (акцент на культурно-історичному досвіді, відбитому в мові, опора на можливості реконструкції культурної (правової) семантики, моделювання семантичних змін, які призвели до виникнення правової семантики). У підрозділі 2.3. «Принципи семасіологічного дослідження правової лексики» викладено процедурну схему аналізу, яка передбачає сукупне використання групи методів, і показано приклад її застосування. Кожному методу присвячений окремий пункт: 2.3.1. «Семантична реконструкція». 2.3.2. «Контекстуальний аналіз». 2.3.3. «Аналіз словникових

дефініцій», 2.3.4. «Інтерпретація явищ профанації та синкретизму значень».
2.3.5. «Виявлення ізосемантичних рядів слів».

Підрозділ 2.4. «Моделювання семантичних процесів та еволюційна модель семантики» вводить друге ключове для реферованого дослідження поняття **еволюційна модель семантики** (далі – ЕМС). Функція ЕМС – пояснення механізму та послідовності етапів семантичної еволюції системи спільнокореневих (генетично тотожних) форм на шляху їхньої правової спеціалізації. Ця її функція приймається як визначення самого поняття. ЕМС має два аспекти. **1. Репрезентаційний (мовний) бік ЕМС:** за умови наявності матеріалу пам'яток ЕМС будується за *перспективним* принципом, який полягає у просуванні від найдавніших засвідчених станів семантики до найпізніших. Напр., для ар. **nikšana-* *‘те, чим проколюють’ (пор. д.-інд. *nikṣati* ‘проколює’, *nīkṣaṣa-* ‘загострена паличка’) не існує об’єктивних підстав констатувати інше питоме значення, тому семема осет. *nysan*, *nisan* ‘знак’, ‘мітка’, ‘прикмета’ дорівнюють ‘зарубка’ і визнаються похідними від *‘те, чим проколюють’. Відтак, значення осет. *nysan* ‘застава’, ‘застава нареченого наречених’, а також спорідненого ішк. *niṣonī* ‘звичай посилати наречених шматок матерії з тушею барана’ (= ‘застава’) і под. являють наступний етап семантичної еволюції іран. **nixšana-* у засвідчених рефлексів. Поєднувальною ланкою між семемами ‘мітка’ і ‘застава’ можуть вважатися значення осет. слова ‘те, що намічено’, ‘ціль’ (= *призначене* для викупу, подарунку) або □ знак (обов’язкового виконання обіцянки) □ . Отже, маємо ЕМС ‘загострена паличка’ → ‘зарубка, мітка’, ‘ціль’, □ знак □ → ‘застава’. Для еволюції правового значення важливі ланки □ знак (= доказ намірів) □ → □ застава □ , □ подарунок (= гарантія виконання зобов’язань) □ . Однаковою мірою використовується і *ретроспективний* принцип, який передбачає послідовне зосередження уваги спочатку на пізніших етапах розвитку семантики й далі – на більш ранніх. **2. Поведінковий (ритуальний) бік ЕМС** полягає в тому, що причини семантичних змін у мові права чи його антецедента (передправа) зумовлені ситуацією, що склалася в рамках ритуалізованої дії. Отже, мовний знак (слово), за яким була закріплена сума смислів, розвиває ці смисли у власне спеціалізовані значення, порядок формування яких відповідає вимогам і порядку здійснення релігійно-правового ритуалу (і далі він еволюціонував у *правове діяння*). Порядок же визначається сукупністю очікувань, на здійснення яких спрямовано ритуал, ментальною динамікою ситуації – *скриптом*. Можна говорити про такі поведінкові (ритуальні) причини, що підштовхнули ситуативну динаміку, давши їй напрямки: 1) взяття сили роду; 2) ритуальне закладання основи, фундаменту як запоруки стабільності; 3) символічне упорядкування хаотичного світу; 4) символічне указання жестом чи словом; 5) ритуальний обмін і зобов’язання; 6) ритуальне полювання, переслідування; 7) ритуал принесення жертви як ціна за помсту.

Однак не всі ЕМС були сформовані в ритуальному контексті. Частина з них відбиває пізніші уявлення про реалії правового побуту, що

стабілізувалися вже в умовах не ритуальної, а власне правової практики розвинених суспільств. Інша частина не є продуктом правової культури, будучи сформованою в надрах поетичного мовлення лише як прикрашання.

Розділ третій «Формування правової термінологічної семантики у германських, слов'янських та іранських мовах» присвячено практичній перевірці заявленої вище методики на матеріалі лексики, семантична еволюція якої спрямована до правової спеціалізації. Усі підрозділи мають спільну модель репрезентації матеріалу: «Значення, сформовані в рамках ритуалізованих дій», «Значення, сформовані в рамках правової практики», «Спільність і розбіжності в семантичній спеціалізації правової лексики», «Семантичні універсалиї в правовій термінології».

Підрозділ 3.1. «Гене́за значень ‘влада’, ‘володар’, ‘правити’» представляє розвиток 5 ЕМС, сформованих у рамках ритуалу, і 22 ЕМС, посталих у правовій діяльності. Серед ЕМС, спільних для всіх мовних груп й індивідуальних для якоїсь однієї, акцентовано на трьох сепаратних збігах еволюції семантики – свідченнях мовних контактів: (герм.-слов. ян.) ‘спрямовувати, направляти (= правити)’ → ‘правління’, ‘влада’; ‘суддя’ → ‘правитель’; (герм.-іран.) ‘перший (серед народу)’ → ‘володар’. Оригінального тлумачення дістало співвідношення семем □ рука □ і □ влада □, що виникло в рамках ЕМС ‘рука’ → ‘влада’; ‘хапати’, ‘збирати’ → ‘рука’ → ‘влада’. Тут же виділено 6 ЕМС, які за широтою охоплення матеріалу різних мов тяжіють до універсальності.

Підрозділ 3.2. «Гене́за значень ‘закон’, ‘(релігійне) право’» пропонує опис 5 ЕМС першого типу і 6 – другого. Установлено закономірність: лексика зі значенням □ закон (= покладене в основу) □ у всіх трьох мовних групах має здатність утворювати стійкі сполучення з дієсловом ‘установлювати, ставити’, пор. д.-рус. законъ уложити, авест. *dātā* .. °z□ng, де *dātā*- ‘установлений, покладений’, тобто ‘закон, право, статут’ < *dā- ‘встановлювати, покладати’, англ. *to lay down the law* ‘установлювати (суч. – формулювати) закон’. До оригінальних здобутків належить установлене співвідношення ‘знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’ у герм. мовах. Відзначимо спільні для двох мовних груп ЕМС: (герм.-слов. ян.) 1) ‘слово’ → ‘закон’; 2) ‘суд’ → ‘рішення суду, справедливість’ → ‘закон, право’; (слов. ян.-іран.) ‘воля’, ‘бажання’ → ‘право’. Статус універсальних семантичних зрушень здобули 5 із 11 ЕМС.

Підрозділ 3.3. «Гене́за значення ‘застава’». Кількість ЕМС, що виникли в ритуальній практиці, дорівнює 5, ЕМС, сформовані у правовій діяльності, – 8. Особливістю семантичних зсувів є те, що вони здебільшого спираються на достатньо прозоре смислове співвідношення порівнюваних слів, що не завжди спостерігається в семантиці інших правових термінів. Пор. кореляцію двох ЕМС ‘брати, хапати’ → ‘застава’ (с.-перс. *grab* ‘застава, гарантія’, дарі *giraw* ‘застава, заклад’ та ін. < іран. **graba-* < **grab-* ‘брати’, ‘хапати’) : ‘лежати’, ‘закладати’ → ‘застава’ (*za-klasti > *za-kladъ: серб. *заклад* ‘застава, заклад’, ‘цінна річ □ ; псл. **za-legt’i* > *za-logъ: ст.-сл. *заклогъ*,

англ. *to lay one's skirt* 'битися об заклад'), 'ставити' → 'застава' (псл. **za-staviti* > **za-stava* □ застава □.) Відмінність між ними полягає не у різниці розуміння спільної для іранців і слов'ян правової реалії, а в акценті на суб'єктну орієнтованість семантики 'застава': перше відображає бачення застави із боку того, хто її бере, тоді як друге і третє – її розуміння із боку того, хто її вносить. Лише одну ЕМС у цьому розділі можна обережно кваліфікувати як універсальне явище, пор. 'віра', 'довіра' → 'застава'.

Підрозділ 3.4. «Гене́за значення 'кровна помста'». Кількісне співвідношення між обома типами ЕМС становить **5** – для першого типу і **6** – для другого. Промовистою рисою лексики із цим значенням є наявність у її смислового діапазоні семем □ (від)плата □, □ штраф □, □ обмін □, □ відшкодування □, □ спокута □, □ платити □, □ відплачувати □, які стали джерелами правової семантики □ помста □, що свідчить про тісний зв'язок термінології обміну, торгівлі й термінології права. До оригінальних здобутків належить тлумачення семантики □ помста □ як переживання правового відчуття, стану для іран лексем з основою **sač-* □ бути відповідним □ (перс. *sazā* 'кара', 'віддяка', 'помста'). Воно пояснюється в рамках ЕМС 'бути в стані готовності, у змозі (здійснювати помсту, карати)' → 'помста'. Сепаратні збіги на рівні ЕМС: (герм.-слов □ ян.) 'приносити жертву, жертвувати' → 'помста, відплата' → 'платити'; (слов □ ян.-іран.) □ здійснити, виконати □ → □ помста □ (= □ взяте □ чи □ здійснене □). 3-поміж ЕМС можна виділити дві, які виявляють ознаки універсальності: 'обмін', 'змінювати' → 'помста', 'мститися' й 'рахуватися з чимось' → 'карати', 'мститися' ↔ 'відшкодувати', 'платити ціну, штраф', 'спокутувати (провину)'.

Підрозділ 3.5. «Гене́за значень 'суд', 'суддя'». Зрушення першого типу проілюстровані однією ЕМС 'ставити', 'встановлювати' → 'положення', 'правило', 'закон' → 'суд'. Зрушення другого типу – **12** одиницями. Особливістю термінологічної семантики цієї групи слів є унікальність усіх ЕМС для матеріалу порівнюваних мов: будучи засвідченими в мові/мовах однієї з груп, вони не повторюються в інших. До здобутків цього розділу належить докладна класифікація й пояснення співвідношення семантики германських і слов'янських слів, які сягають і.-є. кореня **dhē-* 'ставити', 'установлювати', 'закладати в основу'. Крім того, слов'янські та германські похідні від **dhē-* показують аналогії семантичного розвитку за межами словника мови права.

Підрозділ 3.6. «Співвідношення ритуального і правового чинників у процесі термінологізації семантики» узагальнює результати моделювання розвитку термінологічної семантики. Зіставлення ритуального і правового компонентів у семантиці запропонованих ЕМС висвітлює таку їхню кореляцію: в ЕМС, посталих у рамках мови ритуалу, визначальним є сценарій поведінки, тоді як у ЕМС, сформованих у мові права, – функція й атрибут (у тому числі дії – спосіб) правової реалії (суб'єктай об'єкта).

ВИСНОВКИ

1. Правова свідомість – форма мовної свідомості, в якій членується й дістає лінгво-семіотичної фіксації сукупність поведінкових сценаріїв, сигналів (ритуально виправдане чи не виправдане, відповідне/невідповідне), переживань правового відчуття й очікувань результатів правового діяння. В умовах відсутності кодифікованих норм права за наявності правової дійсності, біхевіористичних і емотивних компонентів людського буття має місце правосвідомість передправа. Ця правосвідомість обслуговується спеціалізованим різновидом мови – давньою мовою права із властивими їй лексичними і фразеологічними експлікаторами.

2. Прийняття давньої термінологічної специфіки проаналізованих слів неодмінно відсилає нас до мови права, одиницею якої є кожна така терміно-лексема, і саме в межах мови права відбувалося правове «програмування» профанного слова. Принципова різниця між давніми правовими термінолексемами і юридичними термінами в сучасному розумінні полягає в тому, що перші – культурно-історичний феномен передправового мислення, сформований у надрах релігійно-правової мови для задоволення комплексу морально-етичних, ритуально-релігійних і власне правових потреб, тоді як другі – штучний конструкт, створений правниками для обслуговування складного поняттєвого апарату права як системи наукових уявлень, який відзначається кодифікацією, як і будь-яка інша наукова термінологічна система. Семантика давнього правового терміна вмотивована ритуальним сценарієм, а значення наукового терміна – інтелектуальними уподобаннями його творців і змінами в науковій кон- юнктурі.

3. Специфіка семантики давньої правової термінології дає поштовх подальшому розвитку ідеї про нероздільний зв-язок сакрального та правового семантичних складників цієї групи слів. Цей синкретизм ілюструється синкретизмом правового й релігійного контекстів правової термінології й нечітко окресленою різницею між самими правовими й релігійними текстами, що зумовлено неподільністю юридичної та сакральної інституцій у давньому суспільстві і єдністю цих понять у мовній свідомості давньої людини. Отже, поняття «правовий термін» зобов-язує визнати феномен релігійно-правової семантики, яка чітко дистанціювала відповідний клас лексем від інших семантичних класів слів, у тому числі тих, які належали до профанних термінологічних систем. На відміну від них формування релігійно-правової термінологічної семантики відбувалося в межах спеціальних формул – правових мікротекстів, де певна лексична одиниця ставала елементом системи правових і сакральних кодів. Із моменту набуття словом такої семантики воно переходило на інший рівень мовної практики.

4. Матеріал, представлений у дослідженні, доводить, що правовий мікротекст є мінімальною, завершеною в смисловому відношенні (а тому семантично автономною) мовною формулою для опису типових ситуацій, послідовності дій (процедури) чи атрибуції об'єктів/суб'єктів діяльності, властивих давньому праву. Поставши в період прамови, вони збереглись у мовах-нащадках як регулярно відтворювані загальні «сюжетні схеми», що

уточнюються семантично чітко окресленим матеріалом. Їхнє лексичне вираження варіювалося в часі, проте загальна смислова схема й синтаксична позиція її складників лишалися незмінними в процесі еволюції мови. Отже, повторення синтаксично і семантично тотожних словосполучень у споріднених мовах указує на збереження спільної для них правової формули. Відповідно, писемно засвідчене відбиття давньої формули в окремій мові можна визначити як текстову трансформу, порівняно з якою власне прототекст прамови буде ядерною системою-еталоном. Разом із відлунням прототекстів найдавнішого стану, проаналізована лексика консервує формули, які виникли в умовах ареальних контактів носіїв окремих іранських, слов'янських та германських мов у постспільноіндоєвропейський період. Ці формули характеризують владу, закон, техніку правосуддя, процедуру встановлення правди, істини, характер здійснення помсти. Нарешті, доступна слов'янська лексика дозволила виявити усталені правові вислови, сформовані, очевидно, ще в праслов'янський період. Вони відбивають деталі техніки здійснення правосуддя, втрату прав у давньому суспільстві, встановлення справедливості (Додаток А).

5. Запропонована процедура дослідження правової термінології зумовила комплексне обстеження її семантики на рівні цієї ЛСГ, що дозволило: а) визначити семантично однопланові одиниці (усіх синонімічних утворень) у системі засобів, які сукупно описували правове поняття в певний період існування мови/мов чи всієї її/їхньої писемної доби; б) простежити динаміку засобів опису відповідної правової реалії, оскільки заміна однієї лексеми на позначення певного поняття часто свідчить не про зміну самого поняття, а про зміну його розуміння наступною генерацією носіїв мови, звідки використання нового слова з іншою внутрішньою формою. Контрольно важливими для аналізу семантики групи правових термінів виявляються такі методичні прийоми, як: виявлення ізосемантичних рядів слів, моделювання семантичних процесів, прийом семантичної реконструкції. Порядок їхнього використання залежить від: а) питань, які об'єктивно виникають у процесі аналізу та верифікації матеріалу (коректність формулювання значень, регулярність їх відтворення в діахронії, можливість впливу семантично близьких форм); б) повноти порівнюваного мовного матеріалу; в) ступеня давності лексем; г) розбіжності між реліктовим характером лексем та інноваційністю їхньої термінологічної семантики, відзначеної вже в найдавніших пам'ятках; г) ступеня збереженості парадигми значень порівнюваних лексем на різних хронологічних зрізах.

6. Застосування в дослідженні такого знаряддя, як *еволюційна модель семантики*, дозволило: а) побудувати модель наукового знання про шляхи еволюції лексичного значення і знайти *прояви семантичних законів*; б) пояснити причини, механізми і типовість семантичної деривації (на відміну від уже давно відомого в семасіології каталогу семантичних переходів, який не передбачає пояснення і класифікацію змін у семантиці). Концепція ЕМС передбачає двоплановий вимір її дії: репрезентаційний

(мовний) і ритуальний (поведінковий) аспекти. Її структура включає три компоненти: антецедент (передправо на рівні доритуального стану і власне ритуалу), консеквент (власне правова техніка) і позаправова дійсність (позаправовий акт). Відповідно, термінологічне значення еволюціонувало від розрізнених смислів через етап ритуального (символічного) значення до правової семантики, а далі могло втратити правову специфіку, що свідчить про відкритість структури ЕМС. Зіставлення ритуального і правового компонентів ЕМС висвітлює таку їхню кореляцію: в ЕМС, посталих у рамках мови ритуалу, визначальним є сценарій поведінки, тоді як у ЕМС, сформованих у мові права, – функція й атрибут правової реалії (субєкта, обєкта, правової дії).

Маючи в основі ретроспективний принцип вивчення семантики слів, ЕМС передбачає послідовне зосередження уваги спочатку на пізніших етапах розвитку семантики й далі – на більш ранніх. Його застосування в комплексі зі словотвірним аналізом дає можливість довести факт похідності ‘а’ від ‘b’ і ближче підійти до встановлення імовірної початкової ланки в ланцюжку послідовних семантичних змін. Отже, використання ЕМС як інструменту дослідження дає високий рівень пояснювальної сили моделям семантичних законів і показує динамічну специфіку моделей семантичних законів. Дієвість ЕМС проілюстрована в результатах опису формування правової семантики германської, слов’янської та іранської лексики, яка демонструє солідну кількість джерел термінологічного значення (Додатки Б, Г).

7. Основні умови (ритуал і правова практика) й етапи еволюції правової термінологічної семантики лексики досліджуваних мов реконструйовано й описано у вигляді сукупності схем семантичного розвитку, загалом – 79 (Додаток Г).

Спільність в еволюції термінологічного значення лексики трьох мовних груп полягає в тому, що ряд германських, слов’янських та іранських термінів, окрім однакової схеми еволюції значення, демонструє ще похідність від спільного етимона, пор. ‘встановлювати’ → ((‘релігійний) звичай’) → ‘закон’; ‘закладати (в) основу’ → ((‘релігійний) звичай’) → ‘закон’, що встановлюється з урахуванням форм, які сягають і.-є. **legh-*. Однак переважна більшість слів показує етимологічну розбіжність при тотожності схеми розвитку семантики. Пор.: ‘могти’ → ‘могутність’ → ‘влада’ (іран. і слов’ян. рефлексі і.-є. **ksē*”) – і слов’ян., герм. з етимомом **mogh-*), ‘рука’ → ‘влада’ (неспоріднені утворення); ‘встановлювати’ → ((‘релігійний) звичай’) → ‘закон’; ‘закладати (в) основу’ → ((‘релігійний) звичай’) → ‘закон’ (неспоріднені між собою форми); ‘рахуватися з чимось’ → ‘карати’, ‘мститися’ ↔ ‘відшкодувати’, ‘платити ціну, штраф’, ‘спокутувати (провину)’ (іран. і слов’ян. рефлексі і.-є. **k^hei-*, **k^hoinā-*, тоді як герм. приклади мають іншу основу).

ЕМС, спільні лише для двох груп мов, репрезентовані: а) слов’яно-іранськими аналогіями, засвідченими в етимологічно тотожних лексемах (‘воля’, ‘бажання’ → ‘право’, ‘ціна’ → ‘застава’); б) германо-іранськими аналогіями (‘спрямовувати’, ‘робити прямим’ → ‘правитель’ і ‘прямий’, ‘праведний’,

‘справедливий’ → ‘правитель’ (?), що виражена спорідненими формами, і ‘перший (серед народу)’ → ‘володар’ – неспорідненими); в) германослов’янськими аналогіями (‘сила’, ‘бути сильним’ → ‘влада’, ‘володарювати, бути при владі’; ‘приносити жертву, жертвувати’ → ‘помста, відплата’ → ‘платити’ – у споріднених формах, а також ‘спрямовувати (= правити)’ → ‘правління’, ‘влада’ і ‘слово’ → ‘закон’ – у неспоріднених). Решта ЕМС або засвідчена лексикою *лише однієї* з аналізованих мов, або ж має історико-семасіологічні аналогії *за межами вокабулярів* мов, заявлених у дослідженні.

Установлено 14 типів семантичних зрушень, які через свою типовість для матеріалу багатьох мов різною мірою можуть претендувати на статус семантичних універсалій (Додаток Е).

Перспективи дослідження вбачаємо: а) в подальшому розробленні процедурної схеми опису еволюції термінологічного значення решти слів семантичного поля «Право», а також дотичного до нього «Релігія» в інших мовах; б) у дослідженні мовних засобів вираження правової свідомості.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації, у фахових виданнях України:

1. Федорова А. А. Типология номинации сакральных терминов со значением ‘*animus*’, ‘*anima*’ в индоевропейских языках. *Типология мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 26. С. 180–195.

2. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ «Влада» в індоєвропейських мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 115. С. 338–343.

3. Федорова А. О. Семантика номінації термінів лексико-семантичної групи «Влада» в індоєвропейських мовах. II. *Типология мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 28. С. 203–216.

4. Федорова А. О. Семантика номінації термінів ЛСГ «Застава» у германських, слов’янських та іранських мовах (на індоєвропейському фоні). *Функциональная лингвистика* : сб. науч. работ / Крымский республиканский институт последипломного педагогического образования. Симферополь, 2013. № 5. С. 409–413.

5. Федорова А. О. Становлення семантики термінів лексико-семантичної групи «(Релігійне) право» в індоєвропейських мовах. *Типология мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах* : збірник наукових праць. Донецьк : ДонНУ, 2013. Вип. 27. С. 189–204.

6. Федорова А. О. К семантической истории терминов лексико-семантической группы «Суд» в славянских языках. *Типология мовних значень*

у діяхронічному та зіставному аспектах : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2014. Вип. 29. С. 150–160.

7. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням □(Кровна) помста□ у германських та слов'янських мовах (історико-семасіологічний етюд). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): Folia linguistica comparativa*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 133. С. 128–145.

8. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням □(Кровна) помста□ у германських, слов'янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд). *Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць*. Чернівці : Видавничий дім «Родовід», 2014. Вип. 708–709 : Германська філологія. С. 154–159.

9. Федорова А. О. Про джерела лексем зі значенням □ (юровна) помста□ у германських, слов'янських та іранських мовах (історико-семасіологічний етюд). П. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 129. С. 225–230.

10. Федорова А. О. Архаїчні правові терміни на позначення провини у германських та слов'янських мовах. *Науковий збірник Київського університету імені Бориса Грінченка «Studia philologica»*. Київ : Видавництво, 2015. Вип. 5. С. 62–67.

11. Федорова А. О. Правовий мікротекст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : Видавець Лисенко В. Ф., 2015. Вип. 137. С. 149–154.

12. Федорова А. О. До історії семантики кількох германських та іранських архаїчних правових термінів на позначення провини. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки (Мовознавство)»* : збірник наукових праць. Дрогобич, 2016. Вип. №6. С. 197–199.

13. Федорова А. О. Історико-семасіологічний аспект розвитку поняття «Wergeld»/ «Віра» у германських та давньоруській мовах. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки : Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 160. С. 101–112.

14. Федорова А. О. Моделювання семантичних процесів та еволюційна модель семантики. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Лінгвістичні науки*. Одеса, 2018. Вип. 27. С. 105–118.

15. Fedorova A. O. Germanic and Slavonic Etymological and Semasiological Parallels (Terminology of Court). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. Вип. 165. С. 276–279.

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

16. Федорова А. А. К семантической истории терминов ЛСГ «Суд» в германских языках. I: П.-герм. *dōmaz. *Zbiór raportów naukowych. «Międzynarodowa*

konferencja naukowa wymiany osiągnięć naukowych» (30.08.2014–31.08.2014). Warszawa : Wydawca : Sp. z o. o. «Diamond trading tour», 2014. P. 48–57.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

17. Федорова А. О. Про мову давньогерманського права : релікти правових формул. На перетині мови і права : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 22 лютого 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 45–52.

АНОТАЦІЯ

Федорова А. О. Становлення правової термінологічної семантики в індоєвропейських мовах. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» МОН України. – Одеса, 2019.

Дисертація присвячена вивченню умов і механізму становлення правової термінологічної семантики групи лексем у словнику германських, слов'янських та іранських мов. На підставі розробленого автором дослідницького алгоритму встановлюється характер відображення у лексичній семантиці змісту деяких понять передправа і його наступника – давнього права. Основна увага сконцентрована на таких носіях мовної та культурно-правової інформації, як правова лексика і правові мікротексти, у рамках яких слова діставали юридичної семантики. Зокрема, пропонується термін *правовий мікротекст* – мінімальна, завершена у смисловому відношенні мовна формула для опису типових ситуацій, послідовності дій (процедури) чи атрибуції об'єктів/суб'єктів діяльності, властивих давньому праву. Виділено кілька груп правових мікротекстів, які показують послідовні етапи розвитку передправового мислення праіндоєвропейців та правової культури їхніх нащадків (германців, слов'ян, іранців). Три категорії мікротекстів хронологічно розширюються на: 1) сформовані в рамках мови ритуалу (перша група) – етап передправа; 2) сформовані в рамках мови права, яка обслуговувала правову техніку, тобто суму правових актів і приписів щодо послідовності, мотивованості та порядку їхнього застосування (друга та третя групи) – етап права. Цей висновок верифікується структурою спеціально розробленої у дослідженні еволюційної моделі семантики, яка віддзеркалює етапи процесу становлення правового значення.

Ключові слова: правова термінологія, еволюційна модель семантики, індоєвропейські мови, становлення правової свідомості, правовий мікротекст.

АННОТАЦІЯ

Федорова А. О. Становление правовой терминологической семантики в индоевропейских языках. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 – общее языкознание. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского» МОН Украины. – Одесса, 2019.

Диссертация посвящена изучению условий и механизма становления правовой терминологической семантики группы лексем в словаре германских, славянских и иранских языков. На основе разработанного автором исследовательского алгоритма устанавливается характер отображения в лексической семантике смысла некоторых понятий предправа и его преемника – древнего права. Основное внимание сконцентрировано на таких носителях языковой и культурно-правовой информации, как правовая лексика и правовые микротексты, в рамках которых слова получали юридическую семантику. В частности, предлагается термин *правовой микротекст* – минимальная, завершенная в смысловом отношении языковая формула для описания типичных ситуаций, последовательности действий (процедуры) или атрибуции объектов/субъектов деятельности, присущих древнему праву. Выделено несколько групп правовых микротекстов, которые показывают последовательные этапы развития предправового мышления праиндоевропейцев и правовой культуры их потомков (германцев, славян, иранцев). Три категории микротекстов хронологически стратифицируются на: 1) сформированные в рамках языка ритуала (первая группа) – этап предправа; 2) сформированные в рамках языка права, который обслуживал правовую технику, т. е. сумму правовых актов и предписаний касательно последовательности, мотивированности и порядка их применения (вторая и третья группы) – этап права. Этот вывод верифицируется структурой специально разработанной в исследовании эволюционной модели семантики, которая отображает этапы процесса становления правового значения.

Ключевые слова: правовая терминология, эволюционная модель семантики, индоевропейские языки, становление правового сознания, правовой микротекст.

SUMMARY

Fedorova A. O. Formation of the legal terminological semantics in the Indo-European languages. – Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Philology, Speciality 10.02.15 – General Linguistics. – The State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky», Odessa, Ministry of Education and Science of Ukraine, 2019.

The thesis is dedicated to the study of conditions and mechanisms of the legal terminological semantics formation in the lexemes of the vocabulary in the Germanic, Slavonic and Iranian languages. On the basis of the elaborated research the algorithm, introduced by the author, the character of the reflection of the content of some notions of the pre-law and its successor – the antient law in the

lexical semantics are ascertained. The main focus on the research is focused on such historical and linguistic, cultural and legal media as legal lexis and legal microtexts, within the framework of which the lexis exercised the juridical semantics. The term legal micro-text is put forward in the thesis meaning a minimal, accomplished in the notional sense linguistic formulae aimed at describing some typical situations, succession of actions (procedure), and ascription of objects/subjects of activities, that are distinctive of the ancient law. The intent to distinguish legal micro-texts in the research is aimed at explaining the sources of terminological legal meaning in lexis under research; it has been proved that the legal semantics appeared in the words with the course of time. The lexes, which happened to be within these formulae influence, got the legal semantics, formed their functional sphere, and turned into independent legal terms. Consequently, we may draw a conclusion of *the secondary character of the legal term concerning the legal micro-text-formula*. Therefore, there are two categories of lexical and phraseological legal units: *archaic* – the legal micro-text, and *innovative* – the legal term. In the scientific paper several groups of the legal formulae (legal micro-texts) were singled out to show consecutive stages of the pre-legal thinking development in Proto-Indo-European mentality and legal culture of their descendants (Germanic, Slavic and Iranian people). In particular, to the **first (the most archaic) group** of legal formula (Proto-Indo-European micro-texts) belong the following units: *to establish truth* (the ritual of a sacred agreement), *call for the truth*, *to try a case in court* (a common deed of a group), *to take revenge*, *blood feud*, *to take blood* (the ritual, which is aimed at the renewal of the «balance of blood»). The semantics of the **second group** of the legal micro-texts (formed in the period of areal contacts of the speakers of three languages) are as follows: *to rule with an iron/ firm hand*, *my word is the law*, *to administer justice* and their synonyms *to carry out (administer justice)*, *to manage justice*, *to give justice*, *to manage court*, *to search for/ find the truth*, *to establish the truth*, *to be filled with vengeance*, *to have the absolute power*, *to revenge the blood*; they show a strikingly marked legal specificity caused by the peculiarity of the execution of legal acts and experiencing legal state (*to be filled with vengeance*, *to have the absolute authority*). The **third group** of the formulae attests preserving traditions of forming legal terminological semantics in separate languages. The analyzed material demonstrated that some micro-texts can be used for the description of the praxis of pledge, the process of ascertainment of guilt during the trial, the characteristics of the trial as a just deed, as a process, a statement of the fact of a legal lodgement in general (experiencing legal feeling), for the characteristics of an oath. All three categories of microtexts are exfoliated chronologically into 1) those which are formed within the language of a ritual (the first group) – the pre-law stage; 2) those which are formed within the limits of the legal language that served the legal technique, i. e. the aggregate of legal acts and provisions concerning the succession, motivation and consecution of its application (the second and the third groups) – the stage of the law existence. This conclusion is totally supported by the structure of the evolutionary model of semantics that

illustrates the stages of the process of the terminological legal meaning stabilization. The evolutionary semantic model is the main method and procedural scheme that explains the evolution of legal meaning, due to this development it is possible to distinguish the stages of the semantic evolution of the lexis on its way of acquiring the juridical meaning. Its structure presupposes two main stage elements: ritual and legal that are manifested in both the ritual and legal practice and are expressed in the semantics of the ritual and legal lexical units, the correlation between which often reflects the correlation between the primary and secondary ones. Due to the application of the EMS in the research some regularly repeated semantic displacements in different languages have been singled out, they caused the formation of the corresponding terminological semantics in genetically cognate and non-cognate words: ‘strength’, ‘be strong’ → ‘power’, ‘to reign, be in power’; □to increase, to enhance strength, power’ → ‘to gain power, authority’; ‘hand’ → ‘power’; ‘to snatch’, ‘gather, collect’ → ‘hand’ → ‘power, authority’; ‘to direct (= to govern, to guide)’ → ‘master, ruler’ and ‘straight’, ‘pious’, ‘just, righteous’ → ‘master, ruler’ (?); ‘strong’ → ‘master, ruler’, ‘rudder, helm’ → ‘to steer a boat, ship’ → ‘to rule, to govern’ and others.

Keywords: legal terminology, evolutionary semantic model, Indo-European languages, formation of legal consciousness, legal micro-text.